

Alchemie

aan de Amstel

over hermetische geneeskunst

Cis van Heertum

BIBLIOTHECA PHILOSOPHICA HERMETICA

**Alchemie aan de Amstel:
over hermetische geneeskunst**

De tentoonstelling werd mede mogelijk gemaakt door bruiklenen uit de collecties van Museum Boerhaave, Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE), Hester Albach en Cis van Heertum

Bibliotheca Philosophica Hermetica
Bloemstraat 13-19
1016 KV Amsterdam

www.ritmanlibrary.com

Hermes reeks nr. 23

Omslag: Verbeelding van de *Triumph-Wagen Antimonii* door Burghard de Groot, zie nr. 45

Alchemie aan de Amstel

over hermetische geneeskunst

Catalogus bij een tentoonstelling
in de Bibliotheca Philosophica Hermetica
15 oktober 2012 - 17 mei 2013
Samengesteld door Cis van Heertum

Amsterdam
In de Pelikaan 2012

Colofon

Bezoekadres:

Bloemstraat 13-19
T +31 20 625 80 79

Postadres:

Bloemstraat 13-19
1016 KV Amsterdam

E bph@ritmanlibrary.nl
I www.ritmanlibrary.com

Openingstijden:

De bibliotheek is voor publiek toegankelijk van maandag tot en met vrijdag, 10:00-12:30 en 13:30-17:00 (gesloten tussen 12:30 en 13:30).
Een afspraak per telefoon of e-mail wordt op prijs gesteld.

Samenstelling: Cis van Heertum
Vormgeving: Multimediation

© Bibliotheca Philosophica Hermetica

ISBN/EAN: 978-90-71608-00-1

Inhoud

Voorwoord	Esther Oosterwijk-Ritman	7
Inleiding en catalogus	Cis van Heertum	11
Geraadpleegde Literatuur		64

Voorwoord

Alchemie aan de Amstel. Over hermetische geneeskunst: een titel die aangeeft dat de tentoonstelling zich voornamelijk richt op het alchemistisch bedrijf in Amsterdam – en wel in de zeventiende eeuw, om precies te zijn. Toch heeft een andere stad in de Republiek, namelijk Leiden, een grote rol gespeeld ten aanzien van de alchemistische praktijken die werden uitgevoerd in de laboratoria in de hoofdstad. De Universiteit van Leiden was de eerste die in 1669 een universitair laboratorium inrichtte, naast het al langer bestaande anatomische theater en de botanische tuin. Dit *laboratorium chimicum* kwam mede tot stand dankzij de inspanningen van de Leidse hoogleraar medicijnen Franciscus de le Boë Sylvius. Sylvius leidde Amsterdamse studenten op van wie er minstens één, en niet de minste, zich vervolgens in zijn eigen stad toelegde op de iatrochemie oftewel de hermetische geneeskunst. Die student was Theodoor Kerckring, aan wie in de tentoonstelling ruimschoots aandacht wordt besteed. Ook in een ander opzicht speelt Leiden een belangrijke rol. De tentoonstelling in de Bibliotheca Philosophica Hermetica sluit aan op de tentoonstelling getiteld *Leydse weelde. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw* die tot 5 mei 2013 in Museum Boerhaave te zien is. *Leydse weelde* gaat o.m. in op de geneeskrachtige planten die vanuit de Nieuwe Wereld beschikbaar kwamen en het medisch arsenaal verrijkten. Daarnaast is in de Universiteitsbibliotheek van Leiden tot 31 december 2012 een tentoonstelling te zien onder de titel *Bibliotheca Pharmacia*, die de geschiedenis van de farmacie belicht aan de hand van de aan de UB geschonken collectie van een twintigste-eeuwse apotheker, Jaap van de Sande. De tentoonstellingen in Leiden en in Amsterdam liggen in elkaars verlengde en het is dan ook de hoop dat bezoekers van de ene tentoonstelling geïnspireerd worden om ook de andere twee te bezoeken. *Alchemie aan de Amstel*, de tentoonstelling die in de BPH te zien is tot 17 mei 2013, belicht een aspect van de alchemie dat aan de twee Leidse tentoonstellingen gerelateerd is: alchemie in dienst van de geneeskunst, zoals de spraakmakende medische hervormer Paracelsus dat al voorstond.

Deze tentoonstelling is verrijkt met bruiklenen uit particuliere en institutionele collecties. Wij danken daarom de bruikleengevers: Hester Albach, Cis van Heertum, Museum Boerhaave en de Rijksdienst Cultureel Erfgoed, en in het bijzonder de samenstellers van de Leidse tentoonstellingen, Esther van Gelder (Museum Boerhaave) en Kasper van Ommen (Universiteitsbibliotheek Leiden).

Esther Oosterwijk-Ritman
Directeur en bibliothecaris
Bibliotheca Philosophica Hermetica

Portret van Theodoor Kerckring door Jürgen Ovens, ca. 1660

Collectie Kunsthalle, Hamburg

Inleiding

Alchemie aan de Amstel: over hermetische geneeskunst

In 1660 is Theodoor Kerckring, student medicijnen in Leiden onder de iatrochemicus Franciscus De le Boë Sylvius, twee en twintig jaar oud. Rond die tijd laat hij zich portretteren door Jürgen Ovens, een leerling van Rembrandt die zich tussen 1657 en 1663 weer in de Republiek had gevestigd en daar onder meer een portret van Jan Amos Comenius maakte.¹ De rijk geklede medisch student wordt afgebeeld in een interieur dat verwijst naar het (natuur) wetenschappelijk bedrijf: op de achtergrond is een hemelglobe van Jodocus Hondius te zien,² op tafel een paar gebonden boeken, een ganzenveer in een inktpot die weer als presse papier dient voor een beschreven rol perkament waar Kerckring nadrukkelijk naar lijkt te wijzen. Het citaat op de rol is afkomstig uit het voorwoord van Seneca's *Quaestiones naturales*, boek 1: 'Nisi ad haec admitterer non fuerat operae pretium nasci': als ik mij hier niet mee bezig mocht houden, wat voor zin zou het dan hebben om te zijn geboren?, lijkt Kerckring dus als motto te hanteren.

In zijn natuurwetenschappelijke werk *Quaestiones naturales* beveelt Seneca onder meer de bestudering van de kosmos en zijn geheimen aan – dat maakt de hemelglobe in het schilderij een toepasselijk attribuut. Onmiddellijk voorafgaand aan het citaat dat op de rol staat te lezen geeft Seneca een korte uiteenzetting over dat deel van de filosofie dat zich bezighoudt met goddelijke zaken, en zich dus niet beperkt tot het louter zichtbare, maar beseft dat er iets hogers en schoners is, dat door de zichtbare natuur aan ons oog wordt onttrokken.³ Of Kerckring eveneens wilde verwijzen naar deze vooraf-

1 Afbeelding van Kerckrings portret met toestemming van de Kunsthalle te Hamburg, waar het schilderij zich sinds 1862 bevindt.

2 Met dank aan Diederick Wildeman, conservator Zeevaartkunde, Scheepvaartmuseum Amsterdam, die de globe identificeerde als een hemelglobe van Hondius (eerste staat 1613; tweede staat 1640). Zie ook: Peter van der Krogt, *Globi Neerlandici: The production of globes in the Low Countries*. Utrecht 1993.

3 Zie Michael von Albrecht, *Word und Wandlung: Senecas Lebeskunst*. Leiden

gaande bespiegeling en deze dus bekend achtte bij de toeschouwer, of dat het citaat, in combinatie met de hemelglobe, vooral zinspeelt op zijn onderzoeksgeest, is vooralsnog onbekend.⁴ Wel is zeker dat hij in de tweede helft van de jaren '50 van de zeventiende eeuw de Latijnse school van Franciscus van den Enden heeft bezocht en naar eigen zeggen via Van den Enden, zijn latere schoonvader, gegrepen werd door de alchemistische kunst.⁵ In 1659 ging hij vervolgens in Leiden medicijnen studeren onder De le Boë Sylvius, waardoor het aannemelijk is dat hij zich onder diens bezielende leiding verder heeft verdiept in de iatrochemische geneeskunst. Andreas Frisius, een vriend van Kerckring en ook de uitgever van zijn werken, beweerde in ieder geval dat Kerckrings reputatie als iatrochemisch arts al rond 1663 stevig gevestigd was in Amsterdam:

Wie staat niet versteld wanneer hij u ... toegelaten ziet tot het binnenste heiligdom der geneeskunde, waarmee u niet alleen de oude beoefenaren van die kunst evenaart, maar u ook zulke wonderbaarlijke zaken in de praktijk weet te volbrengen, dat niemand begrijpen kan op welke geneesmeesters-Parnassus u heeft gesluimerd, om zo plotseling als eerste onder de artsen te kunnen optreden. Het volk aanbidt u; lieden van aanzien vereren u, vorsten trachten de jongeling van vijf-en-twintig jaren aan zich te binden, omdat zij zien, begrijpen en vernemen, dat u, niet door een gelukkig toeval, maar door een vaste en welgegronde methode, wonderen van geneeskunst tot stand brengt ver boven de gemene maat.⁶

2004, pp. 113-114.

4 Hester Albach bereidt een biografie voor van Theodoor Kerckring die uitgebracht gaat worden door uitgeverij Athenaeum.

5 Theodoor Kerckring, *Spicilegium anatomicum*. Amsterdam, A. Frisius, 1670, p. 200.

6 Zie K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, Utrecht 1980, pp. 139-140. De lofrede op Kerckring is opgenomen in het voorwoord van Andreas Frisius bij Fortunio Liceti, *De monstris*, Amsterdam 1665, *3r-*4v, een werk over anatomische afwijkingen.

Welke ‘vaste en welgegronde methode’ en welke ‘wonderen van geneeskunst’ zal Kerckring op zijn conto hebben kunnen schrijven? Volgens de geannoteerde editie die hij in 1671 uitbracht van de *Curus triumphalis antimonii*, een aan een veertiende-eeuwse Benedictijner monnik genaamd Basilius Valentinus toegeschreven lofzang op antimoon, past hij de iatrochemische methode toe. Dat betekent dus dat hij geneesmiddelen in het laboratorium vervaardigt voor inwendig en uitwendig gebruik, en wel op basis van antimoon. Zijn reputatie moet tot ver buiten Amsterdam zijn doorgedrongen want hij vermeldt dat hij een patiënte die hem om een *second opinion* vroeg nadat een beroemde chirurg uit Oirschot een borstamputatie had voorgesteld als uiterste redmiddel, op basis van een antimoonbalsem binnen een paar maanden van haar ernstige kwaal had verlost. Deze chirurg noemt hij weliswaar niet met name, maar voor de goede verstaander uit die tijd kan deze niemand anders zijn geweest dan de befaamde chirurg Arnold Fey jr. Waar beroemde chirurgen machteloos moesten toekijken, kon de iatrochemicus dus inderdaad wonderen verrichten!

Kerckring speelt een belangrijke rol in de tentoonstelling omdat hij kan gelden als exemplarisch voor de beoefening van de iatrochemie in de Republiek in de zeventiende eeuw. Iatrochemisten waren volgelingen van Paracelsus, de zestiende-eeuwse medisch hervormer uit Zwitserland die alchemie aanwendde voor geneeskundige doeleinden. Paracelsus kreeg in de loop van de tijd vele bijnamen toegevoegd van vriend en vijand, waaronder die van ‘Trismegistus Germanus’,⁷ de Duitse Hermes Trismegistus. Hij hing dan ook een hermetisch en neoplatoons wereldbeeld aan waarin de microkosmos en de macrokosmos onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn,⁸ zoals

7 Carlos Gilly, “Theophrastia Sancta”, p. 173. Minder vleidend was de ‘Woudezel van Einsiedeln’, naar het dorp waar Paracelsus geboren was, en naar zijn ongepolijste manieren. Paracelsus zelf droeg de spotnaam ‘Waldesel von Einsiedeln’ als geuzennaam in o.m. zijn *Buch Paragranum*, waarin hij zijn aan de medische canon vasthoudende collega’s toevoegde dat zelfs zijn schoenveters geleerder waren dan de hele Galenus en Avicenna bij elkaar, geciteerd in Andrew Weeks, *Paracelsus*, p. 96.

8 Allen G. Debus, ‘Paracelsianism’, p. 226.

zo fraai uitgebeeld in de beroemde gravure van Matthaeus Merian, die de tekst van de hermetische *Tabula smaragdina* begeleidt ('dat wat boven is, is als dat wat beneden is'). Paracelsus hield zijn collega's tevens voor dat zij zich niet moesten verlaten op traditionele medische autoriteiten maar de krachten moesten leren kennen die actief zijn in de natuur en in de kosmos – om de mensheid te helen en om daarmee inzicht te verkrijgen in de goddelijke schepping.

Als iatrochemisch arts biedt Kerckring in zijn *Commentarius in currum triumphalem* alchemistische procédés die ook nu nog zouden kunnen worden uitgevoerd – zoals de wetenschapshistorici William Newman en Lawrence Principe nog vrij recent de notitieboeken van de Amerikaanse alchemist George Starkey ter hand namen en er succesvol experimenten mee verrichtten in een laboratorium, zo zou waarschijnlijk ook het volgende recept van Kerckring kunnen worden gevolgd – zonder misschien ook daadwerkelijk het resultaat als medicijn aan te bieden aan nietsvermoevende patiënten:

Men neme zuiver *vitrum antimonii*, geprepareerd zoals Basilius ons hier voorhoudt, smelt deze in een kroes, en houdt het zolang in beweging totdat een derde is verbrand. Laat het dan afkoelen, en vermaal het tot een fijn poeder. Giet daarop uiterst gerectificeerde wijngeest tot drie vingers hoog boven het poeder; sluit de kolf stevig af en laat de stof drie maanden circuleren; vervolgens dient de wijngeest geabstraheerd te worden door middel van destillatie, of, als deze rood doortrokken is (hetgeen altijd het geval zal zijn, als je op de juiste wijze te werk bent gegaan), giet het dan slechts af en houd het apart; dit is namelijk een uitstekend medicijn.

Er staan vele van dergelijke praktische laboratoriumaanwijzingen in Kerckrings *Commentarius*. Maar de intentie waarmee het iatrochemische werk volgens Kerckring moet worden verricht is doortrokken van mystieke motieven. De collega-iatrochemici wordt voorgehouden dat oprecht gebed, of meditatie op het goddelijke, er voor zorgt dat:

het mysterie van alle grote dingen zal worden geopenbaard en zo bewijst hoe geschikt het gebed wel niet is om zowel spirituele en eeuwige zaken als stoffelijke en vergankelijke goederen te verwerven: en als een gebed wordt ingevuld niet met een veinzend maar met een oprecht hart dan zul je zien dat er niets beter is om datgene wat je wenst te verkrijgen. Laat dit voldoende zijn aangaande het gebed, dat Basilius en alle filosofen niet voor niets vereisen als noodzakelijke inleiding op het Werk.

Uiteraard was niet iedere iatrochemicus per definitie een oprecht en onbaatzuchtig mens. Kerckring keert zich expliciet tegen diegenen onder de iatrochemici 'die alleen maar geldelijk gewin voor ogen hebben, en zo een edele kunst zonder meer ondergeschikt maken aan inhaligheid, de ergste van alle ondeugden'. Daarnaast werd de iatrochemische praktijk niet alleen door aanhangers van Galenus met argwaan of spot bekeken. De in de Republiek praktiserende arts Johannes Fridericus Helvetius, die beweerde een succesvolle transmutatie te hebben uitgevoerd in 1667, wordt belachelijk gemaakt met zijn 'chymische snorrepipen' (oftewel rommel) in het anonieme *Elk besiet sig selve*, een bijdrage aan een beroemde en beruchte medische pamflettenstrijd uit de jaren 1677-1678. Van een andere arts, blijkbaar ook een iatrochemicus, wordt in datzelfde pamflet beweerd dat 'Hij soude seer familaer met de geest van Parazelsus, en Cornelius Agrippa wesen, en weet wonderlijck de Lemuribus, & spectoris [sic] de clavibus sympathiae, septem metallorum, de signis hycroglyphicis [sic], & cabalistiche de annis climacteris te spreecken'.⁹ Paracelsus, Agrippa, Ludwig Lavaters pamflet *De spectris, lemuribus et magnis*, waar Spinoza nog een vermakelijke eigen pennenstrijd over voerde met Hugo van Boxtel, de zeven metalen die er toe doen

⁹ *Elk besiet sig selven*, s.l., s.n., 1678, p. 6, p. 9. De arts die blijkbaar kon lezen en schrijven met de geesten van Paracelsus en Henricus Cornelius Agrippa wordt 'Dr van Ieperen' genoemd. Een Emanuel van Iperen, wiens *Dissertatio medica inauguralis, de iliaca passione* werd uitgebracht in 1671, figureert in een ander pamflet in deze pamflettenstrijd, zie Marianne Peereboom, 'Lisje Jans haar kousley aan duygen. Een medische pamflettenstrijd in Amsterdam', in: *Vingerafdrukken*, pp. 91-105.

in de transmutationele alchemie, het op kabbalistische wijze uitspraken doen over de climacterische jaren en zo verder, alles wordt op één vermakelijke hoop gegooid. Dergelijke spotschriften zorgden voor leven in de brouwerij van de Republiek, maar dit laat niet onverlet dat het streven van iatrochemici als Kerckring, en iemand als Goossen van Vreeswyk, de bekende bergmeester die eveneens de ‘goddelijke filosofie van Hermes’ aanhing, oprecht was, en dat zij hun werk in de laboratoria uitvoerden ten dienste van de medemens.

Cis van Heertum